

ЯКА КРИТИКА ПОТРІБНА КРИТИЧНОМУ МИСЛЕННЮ?

Н.П. Козаченко

Анотація. Осмислення критичного мислення залежить від поняття критики, яке кладеться в його основу. Критика розглядається як судження, інтерпретація, оцінка, обмеження в їх позитивному і негативному проявах. Загалом критика постає на двох рівнях: як критика основ та як критика методу. Коли критика сама перетворюється на основу та метод, спостерігається спалах скепсису, який іноді може набувати надмірних крайніх форм. В цілому ж, критика пов'язується з досить позитивними явищами: змагальністю, проясненням, захистом, вдосконаленням, розкриттям. Мета такої критики — пошук істини, мінімізація або нейтралізація недоліків, вироблення кращої стратегії, оптимізація, спрощення, систематизація. Попри те, що критика має значний конструктивний потенціал, існує небезпека поширення універсальності критицизму, а тому виникає необхідність так званої «критики критики», тобто критики, спрямованої на перегляд власних підстав з метою визначення своєї можливості. Можна говорити про наявність двох рівнів розгляду критики: емпіричний і трансцендентальний. Саме завдяки цьому розрізненню існують відмінності у вживанні слова «критика» для позначення нею будь-якої оціночної діяльності чи суперечки та його вживання для позначення процесу діагностування підґрунть і критеріїв. На нашу думку, критика можлива лише з залученням трансцендентального рівня, на якому розглядаються належні, апіорні, безумовні границі розуму.

Ключові слова: критичне мислення, критика, критицизм, скептицизм, трансценденталізм, Кант, Поппер, Латур.

WHAT KIND OF CRITICISM IS NEEDED FOR CRITICAL THINKING?

Abstract. Understanding of critical thinking depends on the notion of criticism that underlies it. Criticism presents judgment, interpretation, evaluation, limitation in their positive and negative manifestations. In general, criticism comes at two levels: as a criticism of foundations and as a critique of method. When criticism concerns both the foundation and the method, there is an outburst of skepticism that can sometimes take excessively extreme forms. Generally, criticism is associated with rather positive phenomena: competitiveness, clarification, protection, improvement, disclosure. The purpose of such

criticism is to strive for the truth, to minimize or counteract the shortcomings, to develop a better strategy, optimize, simplify, systematize. Although criticism has considerable constructive potential, there is a danger of extending the universality of criticism, and therefore there is a need for so-called «criticism of criticism», that assumes criticism that aimed at reviewing one's own possibility. There are two levels of consideration for criticism: the empirical and the transcendental. Thus, there are differences in the use of the very word «criticism» to denote any evaluation activity or dispute and its use to indicate the process of diagnosing bases and criteria. In our opinion, criticism is possible only with the involvement of the transcendental level, which considers the due, a-priori, unconditional boundaries of the mind.

Keywords: critical thinking, critique, criticism, skepticism, transcendentalism, Kant, Popper, Latour.

Вступ

Чому стиль мислення, який зараз видається таким бажаним, назвали критичним? Не раціональним, аналітичним чи оціночним, а саме критичним. Чи не опиняємося ми в ситуації, коли непрояснений термін «критичне мислення» виявляється категоріально всеохопним і, таким чином, під нього може підпадати будь-яка діяльність. У такому випадку даний термін цілком може виявитися зайвим ярликом, що постає як данина моді, але насправді підміняє собою цілком традиційні характеристики мислення від здорового глузду до аналітичної діяльності.

Мабуть, найбільш очевидний спосіб прояснити це питання — звернутися до фундаментального поняття, що лежить в основі самої назви критичного мислення, а саме до роз'яснення поняття «критика», а отже розглянути етимологію і вживання самого терміну «критика». З одного боку, це дасть можливість визначити його первинні смисли, а з іншого, прослідкувати, як змінювалося розуміння критики, критичності і в який саме момент це явище стало основою цілого способу мислення, який з ХХ століття отримав окрему назву критичного.

Перш за все, слід відзначити, що з критикою тісно пов'язаний термін «критерій» — від давньогрецького «kriterion», що означає не просто здатність розрізняти, але сам засіб судження, мірило чи ознаку, підставу, правило прийняття рішення або оцінки будь-чого щодо відповідності пред'явленим вимогам, а також спосіб встановлення міри такої відповідності. У більш вузькому смислі критика передбачає якісне й усвідомлене судження (зазвичай авторитетне), що ґрунтується на критеріях — саме в такому смислі критичне мислення визначають дослідники педагогічних та психологічних аспектів цього явища (див., напр.: [9, 13]).

Але критика означає не тільки саме судження, але і певну зупинку судження шляхом визначення відповідних критеріїв та відповідної класифікації. Джудіт Батлер з цього приводу зазначає:

Критика — це саме та практика, що не тільки призупиняє судження, але й пропонує нову практику цінностей, що ґрунтується на цьому призупиненні [11, с. 213].

Дослідниця спирається на Т. Адорно, який стверджує, що претензія критика на авторитетність, більш глибоке знання об'єкта відділяє ідею від її об'єкта через незалежність критичного судження і тим самим створює небезпеку фетишизації ізольованих категорій. Таким чином, для критика як практика метою постає саме розуміння того, як формуються ці категорії, як впорядковане поле знання і яким чином критик включає досліджувані об'єкти в це категоріальне поле [там само].

Реймонд Вільямс у своєму «Словнику ключових слів» зазначає, що наразі слово «критика» стало дуже складним за своїм смислом, але його основний зміст все ж таки спрямований саме на пошук помилок¹ [15]. Саме з цим розумінням пов'язується негативне розуміння критики як вказівки на недоліки, яка найчастіше сприймається як викриваюча діяльність з негативними коннотаціями. На нашу думку, завдяки такому підходу до критики і термін «критичне мислення» набуває неоднозначного, почасти негативного звучання, яке сповільнює його якісне входження в повсякденний дискурс, оскільки тягне за собою негативну, а іноді й агресивну критиканську настанову.

Сам Вільямс розглядає критику більш у літературному контексті й визначає активне її вживання приблизно з XVI ст., знову ж стверджуючи, що основним її смислом було саме відшукування помилок, що навіть привело до появи більш м'якого терміну «оцінка» щодо судження про літературу та мистецтво в цілому. Таке тлумачення Вільямс пов'язує з більшою популярністю літературної критики, аніж критики спеціалізованої, професійної.

Слід відмітити, що саме в літературній та мистецькій критиці набув розповсюдження один із найскладніших і водночас найбільш класичний приклад критики — критика як інтерпретація. Примітно, що цей вид критики найбільш знайомий читачу, але не розглядається як взірць критичної діяльності і тому мало використовується навіть у часткових визначеннях критичного мислення. Тим не менш, такий вид

¹Етимологічний аналіз показує, що таке розуміння не відслідковується у первинному значенні слова «критика», що буде показано далі.

критики найповніше розкриває специфіку критичного підходу, який ґрунтується на уявленні, що не все лежить на поверхні, що будь-яке явище має сенс, підґрунтя, наслідки і вплив. При цьому саме критична позиція в інтерпретаційному її спрямуванні дуже близька до повсякденного прояву критицизму.

Завдання літературного критика — не переказати текст, не зробити анотацію, а показати те, що пересічному читачу може бути незрозумілим. При цьому критик має знати способи, закономірності, причину приховування смислів та вміти їх відшукувати, а не вигадувати. Літературний критик експлікує смисли тексту, приховані за риторичними прийомами та конкретними ситуаціями. Він виконує принаймні два завдання: (1) розкрити згадані приховані смисли та (2) класифікувати твір за певними ознаками — ідентифікувати стиль, форму, структуру, встановити жанровість тощо. Якщо останнє завдання досить специфічне і спеціалізоване, а відтак потребує спеціальної освіти, то перше завдання здається доступним кожному і залишає суттєвий простір для дій, зумовлений не тільки освітою покритиковувача, але й його власним досвідом, вподобаннями, конкретною суспільною ситуацією тощо.

Інтерпретаційна критика передбачає певну дистанцію критика від критикованого явища, його експертність — компетентну здатність порівнювати й оцінювати, яка, з одного боку, неможлива в рамках самого критикованого явища, а з іншого — породжує ідею привілейованості експерта, що нерідко приводить до його інтуїтивної прозорливості замість обґрунтованої критеріальності в оцінці.

Наближаючись до об'єкта або області дослідження зовні, часто критик прагне шукати докази, що підтверджують його положення переваги, яке по суті й визначається як умова можливості критики як діяльності експерта. Таку ситуацію Рікьор влучно назвав герменевтикою зарозумілості, яка карикатуризує критичну діяльність, перетворюючи її на продукцію «школи підозр» (див.: [5]).

Роль критика надто багатогранна. По-перше, він виступає посередником між текстом (явищем, подією) та читачем (сприймачем) і, незважаючи на подекуди титанічні спроби подати відсторонений погляд, критик привносить власну інтерпретацію навіть вже самим актом критики, привертаючи увагу до тексту чи явища.

По-друге, сам акт інтерпретаційної критики відокремлює розуміння об'єкта критики від масового і попереднього розуміння, від загальноприйнятого тлумачення певної концепції або явища, породжуючи тим самим індивідуальну точку зору. Щодо цього влучно висловився

Іван Франко:

Очевидно, кождий, хто пише, чинить се в тім намірі, щоби піддати, сугестувати другим якісь думки, чуття, виображення, тільки що один уживає для сеї цілі поетичної форми, другий наукової аргументації, третій — критики [7].

Таким чином, критика виступає засобом формування суспільної думки, шляхом роз'яснення, аналізу та оцінки, спрямовуючи осмислення явища чи події в інше, можливо не передбачуване одразу русло.

Легко бачити, що критика як явище, процес і тим паче, як підгрунтя критичного мислення, у буденному дискурсі розглядається надто розмито і вживається безконтрольно для позначення оцінки, судження, інтерпретації тощо. Метою критики постає термін «якісне судження», який потребує значного уточнення і визначення своїх критеріїв. Таким чином, вважаємо доцільним здійснити невелику філософську розвідку з метою надати відповідь на питання щодо сутності критики, її меж та критеріїв. На нашу думку, дослідження філософського аспекту критики прояснить вживання цього терміну та пов'язаного з ним терміну «критичне мислення», який з огляду на розмитість і неоднозначність розуміння своєї основоположної категорії, сам набуває зазначених рис.

Повний аналіз з метою дати відповідь на поставлені питання потребує значного за обсягом дослідження, але в даній роботі ми обмежимося лише невеликим екскурсом, мета якого дати не стільки всеохопне уявлення про критику, а показати її наскрізне проникнення в людську культуру; її роль як позитивного рушія прогресу розуму та раціональності, у якому б історичному сенсі не вживалися ці терміни. Оскільки поняття критики в ході дослідження виявилось досить широким, нам видалося доцільним зосередитися не стільки на множинних ілюстраціях окремих його тлумачень, скільки на спробах одразу здійснити узагальнення певних розумінь критики та їх ілюстративної демонстрації. Таким чином, вибірковість підходів і персоналій в даному дослідженні не варто розглядати як тенденційність автора, а лише як необхідну ілюстративність.

1. Критика як судження, прояснення та захист

Саме слово «критика» походить від давньогрецького «krino» – я суджу, суддя. Відтак, термін «критика» означає не що інше, як судження, рішення. У такому сенсі цей термін потребує деталізації, оскільки

його смисл не є самодостатнім, а потребує розвитку: судження щодо чого, рішення на користь чого?

З терміном «критика» етимологічно тісно пов'язаний термін «криза», що походить від давньогрецького «krisis» — рішення, поворотний пункт і означає перелом, момент переходу, стан, при якому наявні засоби виявляються неактуальними і неадекватними, а тому породжують непередбачувані ситуації. Юрген Габермас говорить про донаукове, – медичне, – розуміння терміну «криза»:

ми маємо на увазі певну фазу процесу хвороби, у якій вирішується, чи достатньо власних сил має організм для одужання. [...] Кризу не можна подолати внутрішнім спостереженням того, що її спричиняє: пацієнт довідується про своє безсилля лише на тлі об'єктивності хвороби, коли він стає приреченим на пасивність суб'єктом, якого, іноді за повного володіння власними силами, позбавляють можливості бути суб'єктом. З кризами ми пов'язуємо уявлення про об'єктивну силу, яка позбавляє суб'єкта деякої частки автономії, яку він зазвичай має. Якщо ми розуміємо певний процес як кризу, ми надаємо йому нормативного підтексту: подолання кризи приносить суб'єкту, що зазнав її, визволення [8, с. 7].

А.Б. Єгоров, досліджуючи етимологію слова «криза», також зазначає, що грецьке «krisis» походить від дієслова «krino», що, крім іншого, означає не тільки «судити», але й «визначати, вибирати». Цей термін міцно увійшов в античну судову практику і позначав всі дії судового процесу: звинувачення, ведення судового процесу, змагання сторін, а також винесення вироку, при цьому зберігаючи загальне значення «ведення справи в суді». Пізніше «krisis» набуває і кількох нових значень: результат (битви), суперечка, змагання, але при цьому негативного сенсу в терміні практично не відзначається [2, с. 348].

Таким чином, критика у деякому первинному своєму смислі передбачає судження, винесене внаслідок змагальності, рішення, яке перемогло в ході суперечки. Вільний обмін думками під час дискусії, мета якої розглумачити, пояснити, розкрити, найчастіше представляється як перша форма критичної діяльності у Давній Греції. Такий прояв критики цілком має право на існування і серйозно відрізняється від споглядального, інтуїтивного чи теоретичного ставлення і таким чином стає підставою для прийняття рішень і вироблення керівних принципів у політичній, економічній, військовій та інших сферах життя тогочасного демократичного суспільства.

У подібному смислі тлумачить критику і Карл Пошпер, розглядаючи її як вільне зіткнення різних точок зору, яке приводить до обговорення, дискусії та міркування, внаслідок чого питання вирішуються

не насилляю, а словами, породжуючи нове, краще судження. «Грецьке диво», пов'язане з бурхливим розвитком мистецтва, філософії і науки, Поппер пов'язує, перш за все, із зіткненням думок, традицій, культур. На прикладі цитування висловів мандрівного рапсода Ксенофана² Поппер показує, що саме усвідомлення різноманітності, невідворотності зіткнення породжує той стиль мислення, що отримує назву критичного і стає витокон ідей демократії, терпимості, пізнання, науки та раціональності (див.: [14, с. 29-31]).

Перше власне філософське вживання терміну «критика» приписують Платону, але чи не були вже критичними пошуки досократичних філософів, які намагалися надати перші раціональні пояснення світу ще в рамках міфологічної традиції. Критика як змагальність, про яку ми говорили вище, з'являється набагато пізніше, коли людина починає усвідомлювати свою здатність встановлювати закони, пояснювати світ, саму себе і вбачати в цьому мудрість. Спроби ж персонажів грецьких міфів, що демонстрували нещідкорення, сумнів у законності та універсальності приписів, наданих божественними силами, для міфологічної свідомості поставали не стільки у вигляді героїзму, скільки у вигляді невігластва.

Орфей плондрував долю,
Переконуючи людей, народжених на світ, смерть попірати.
О, якби ж він був досвідчено-мудрий у всьому і розум добрячий мав!
Невіглас! Всупереч мойрі Зевса й волосина не впаде з голови [6, с. 37].

Прояви змагальності щодо божественного викликали подив і страх, оскільки кара вищих сил була невідворотною і жорсткою. Тому перші прояви критичного розуміння світу, людини і можливостей її пізнання були органічно вписані в традицію і намагалися не стільки здолати її, скільки пояснити і обгрунтувати. Критичність такого типу легко прослідковується у ранній грецькій філософії, коли відбувається постановка питання про першооснову: тобто, виникає уявлення, що світ має не тільки суто емпіричний рівень. Критика ранньої античності — це

² «Ефіопи говорять, що їхні боги курносі й чорняві; фракійці ж [уявляють своїх богів] блакитноокими і рудими. Та якби бики, коні й леви мали руки, якими могли б малювати і створювати твори [мистецтва], як люди, то коні б зображали богів схожими на коней, бики — схожими на биків і надавали б [ім] тіла такої подоби, який тілесний образ у них самих, [кожні по-своєму]. Не від початку все відкрили боги смертним, та в пошуці, поступово [люди] знаходять краще. Отже, щодо істини, то не було і не буде жодної людини, яка б знала її про богів і про все те, про що я говорю. Бо якби навіть випадково хтось і висловив справжню істину, то він і сам, одначе, не знав би [про це]. Бо тільки гадка — доля всіх» (цит. за: [14, с. 30]).

пошук ключа до того прихованого, що недоступне міфу, який все, що відбувається, пояснює свавіллям богів та антропоморфністю природи. Ця критика спрямована не на відшукання недоліків, а на пошук прихованого, того, що лежить в основі і може дати більш-менш стабільне підґрунтя для раціонального передбачення, що суттєво відрізняється від оракульського темного пророцтва і згодом стане провісником наукового підходу.

Основою цієї критики постає не стільки сумнів у міфі, підсилений зростанням могутності розуму, спрямованого на пошук свого підґрунтя, стільки розвиток свободи людського духу, що прагнув виборсатися з неволі випадковості непізнаваного Хаосу, який грецька міфологія ставила першопочатком [6, с. 90].

Не концентруючись на століттях розвитку такого підходу, можна зупинитися лише на постаті Фалеса, який «першим був названий мудрецем, оскільки відкрив, що затемнення Сонця відбуваються внаслідок покриття його Місяцем, і першим з еллінів взяв Малу Ведмедицю і сонцевороти» [6, с. 104]. Не заперечуючи наявності богів і одухотвореності природи, Фалес стверджує, що Сонце і Місяць створені з того ж матеріалу, що й Земля, а Місяць освітлюється Сонцем, та висунув багато інших далекоглядних фізичних і астрономічних припущень [6, с. 122]. При тому Плутарх зазначає, що на ті часи саме мудрість Фалеса вийшла за межі практичних потреб і пішла далі них в умоглядності — теорії (див.: [6, с. 107]).

Чи прагнув Фалес викрити недоліки божественного космосу? Його дослідження були спрямовані на поглиблення, відшукання прихованого не в містичному і навіть не в практичному сенсі, але саме в пізнавальному. Прискіпливий розгляд подій з метою відшукання закономірностей і виведення можливих висновків стає прообразом критики, що пізніше відмічає Аристотель, звертаючись до слів давніх мудреців: «[минуле] до речі, також може бути предметом пізнання для гадателів, як сказав Епіменід Критський: за його словами, він гадав не про те, що відбудеться, а про те, що відбулося, але залишилося непоміченим» [1, Г 17, 1418 а 21]. Показуючи цінність такого роду критики, Поппер зазначає:

Для багатьох учасників найскладніше в раціональній, тобто критичній, дискусії — забути те, що в нашому пронизаному суперечками суспільстві знає кожний. Вони мають засвоїти, що перемога в суперечці — ніщо, в той час як найменше прояснення будь-якої проблеми або наймізерніше невеличке просування до більш ясного розуміння своєї чи чужої позиції — найбільший успіх [14, с. 36].

Такий вид критики можна назвати критикою як проясненням, – і це одне з її значень, якого вона набуде пізніше, можливо, ставши етимологічною основою слів «розкривати», «відкривати». З цієї первинної критики Карл Поппер виводить зародження наукового методу, підґрунтям якого слугувало поступове розділення між природою та звичаєм, істиною і дійсністю, справжньою, остаточною істиною та здогадками і загальноприйнятими переконаннями людей. Поппер називає цей період часом «винайдення критики» у якості способу продукування пояснювальних міфів з метою їх подальшого свідомого покращення. Ця критична традиція сформувалася шляхом засвоєння критики переказу або успадкованого пояснення і подальшого переходу до нової, покращеної вигадки, яка в свою чергу теж підлягала критиці [14, с. 34].

Коли метод збереження, передання і вдосконалення попереднього пояснення сходить нанівець, під забуття підпадають значні здобутки давньогрецької протонауки, зокрема, уявлення про кулястість Землі та її обертання навколо Сонця. З приходом і утвердженням християнства критика набуває іншого вигляду – вона перетворюється на позиційну, апологетичну діяльність, покликану не стільки вдосконалювати, скільки зберігати. Поппер діагностує таку критику як помилкову, що починає з питання: «яким чином ми можемо обґрунтувати чи виправдати нашу тезу або нашу теорію?» [14, с. 42]. Такий підхід приводить до догматизму, нескінченного регресу або релятивізму. На противагу цьому, правильний метод критичної дискусії починається не зі спроб відстояти аксіоми чи догмати, а перевірити і дослідити висновки обговорюваної тези.

Тим не менш, цей вид діяльності є доволі продуктивним. Якщо відмовитися від заангажованого терміну «апологетика», то таку критику цілком можна назвати позиційною, оскільки вона має місце, коли відбувається прискіпливий розбір явища, події чи факту на предмет його підпадання під задану схему. Критика такого роду здійснюється за наявності певної виробленої стабільної позиції, яка сприймається як оптимальна, важлива або й просто як загальноприйнята.

За спрямованістю позиційну критику можна розділити на два види. Критика зовнішня стосується основ певної концепції, піддає сумніву самі її підґрунтя. Зовнішня критика є результатом зіткнення різних позицій, її мета – оцінити адекватність вибраної позиції, її продуктивність, актуальність, оригінальність тощо. Критика внутрішня – критика, яка виходить з тих самих підґрунть, що й критикована позиція, але вказує на певні неточності самої концепції. Внутрішня крити-

ка може слугувати засобом відшукання суперечностей у критикованій концепції, а з іншого боку — методом її розвитку, шляхом вказівок на пробіли, непомічені автором, невраховані наслідки, можливості розгляду під іншими кутами зору тощо. Внутрішня критика постає дуже ефективним засобом уточнення концепції, в процесі якого основні фундаментальні тези залишаються незмінними або зазнають мінімального уточнення, в той час як концепція отримує розвиток і деталізацію.

Таким чином, можна констатувати, що зародження критики як суспільного та протонаукового явища відбувається водночас з виникненням філософського погляду на світ. Як і філософія, критика ділить світ на два виміри: очевидний і неочевидний, той, що безпосередньо даний, і той, що потребує прояснення. Карл Поппер відкрито називає критику основою раціональності, невід'ємною характеристикою науки та суспільства. Загалом критика постає на двох рівнях: як критика основ та як критика методу. При цьому, варто зазначити, що коли критика сама перетворюється на основу та метод, спостерігається спалах скепсису, який іноді може набувати надмірних крайніх форм. В цілому ж, критика пов'язується з досить позитивними явищами: змагальністю, проясненням, захистом, вдосконаленням, розкриттям. Мета такої критики — пошук істини, мінімізація або нейтралізація недоліків, вироблення кращої стратегії, оптимізація, спрощення, систематизація.

2. Критика як оцінка і діяльність з вироблення критеріїв

Один із найбільш вживаних смислів критики пов'язаний саме з оцінкою. Ба більше, маємо навіть усталений термін — «критична оцінка». Яка ж саме оцінка є критичною? Чи є критичною оцінка «8» виставлена за учнівську роботу? Чи буде більш критичним виставлення такої оцінки з поясненням: «робота оцінена на 8 балів, оскільки містить помилки тут і тут»? Оцінка, здійснена на основі чітких і однозначних критеріїв, не є критичною, а є, скоріш, констатуючою. Така оцінка буде результатом прискіпливого і уважного оцінювання, але не буде критичною, оскільки не містить оціночних суджень. Судження стає «оціночним» лише тоді, коли не є простою констатацією внаслідок безпосереднього застосування прямого критерію, а передбачає певну розмитість критерію, яка змушує додавати деяку унікальність, контекстуальність для того, щоб конкретизувати, певним чином модифікувати критерій для даного випадку. Тобто, критична оцінка

передбачає не тільки власне оцінку як порівняння на предмет міри співпадіння з критерієм, але й роботу щодо обґрунтування доцільності, адекватності, прийнятності самого критерію.

Це можна продемонструвати на тому ж прикладі зі шкільною оцінкою: «робота оцінена на 8 балів, оскільки учень не старався». Критерій оцінювання «старався — не старався» є нечітким, розмитим і потребує застосування власного досвіду, позиції вчителя та урахування індивідуальних характеристик конкретного учня, щодо якого вноситься таке судження, яке в даному випадку безумовно є оціночним й відтак, здійснене критично.

Саме констатуючою оцінкою послуговується наука, оскільки при всій своїй необхідній скептичності, сама по собі вона завжди прагне спиратися на певний фундамент. У цьому сенсі Кант зазначав, що наука завжди має бути догматичною, оскільки її завданням є надання строгих доведень на основі правильних апіорних принципів (див.: [3, с. 34 ВХХХVI]).

Тут варто розглянути цікаве протиставлення: критика vs експертиза або критик vs експерт. Критика можлива щодо явища, події чи об'єкта, який допускає розмитість критеріїв, містить непрояснений рівень, передбачає інтерпретацію. В цьому сенсі — критика завжди відкрита і немов би запрошує до дискусії, постаючи її відправною точкою. В той самий час експертиза є завершенням дискусії, оскільки передбачає однозначну оцінку і класифікацію. Таким чином, експертиза протиставляється процесуальності і відкритості критики. На сьогодні маємо, що ситуація остаточної оцінки досить часто сприймається негативно, поєднується з питанням «А судді хто?», розумінням хиткості критеріїв і не розглядається як остаточна, а, навпаки, як така, що потребує критики. На нашу думку, це пов'язане з поширеною сьогодні настановою перебільшеної критичності, що піддає сумніву абсолютно все: науку, суспільство, людяність.

Звертаючи увагу на те, що критична настанова, яку так активно просували філософи і літератори з кантівських часів, перетворилася на настанову критицизму, Бруно Латур підкреслює, що критика не універсальна, оскільки існують царини, які виявляються достатньо стійкими щодо інтерпретації фактів і критеріїв.

Але, на щастя (так, на щастя!), один за одним ми стали помічати, що чорні ящики наук залишаються зачиненими і що розібраними і зламаними у пілоці наших майстерень опинилися скоріш наші інструменти. Простіше кажучи, критика просто-напросто виявляється марною щодо хоч трохи міцних і стійких об'єктів. Можна розіграти

карту проєкції, коли йдеться про НЛО або екзотичних божків, але не варто й намагатися, маючи справу з нейромедіаторами, гравітацією чи розрахунками методом Монте-Карло [4].

В чому ж «щастя» неуніверсальності критики, про яке говорить Латур? Крайній прояв скептичності, який нерідко стає необгрунтованим наслідком повальності критики, а точніше сприйняттям її як єдино можливого ставлення до будь-яких фактів, подій чи явищ, не є продуктивним, оскільки приводить до «застрягання» пізнання у певній догматичній точці. «Диванний експерт» – універсальний, він виходить з основної позиції критики, згідно якої прихований рівень є, але він вважає, що не існує жодних об'єктивних способів його прояснення. Якщо ж об'єктивні чинники відсутні, суб'єкт критики приймає себе в якості останньої інстанції. При цьому він скромно вважає, що істина недоступна навіть йому, а відтак здатний огульно змінювати свою позицію, мотивуючи це обумовленістю різними ситуаціями. Цю ситуацію свого часу діагностував ще Хоркхаймер:

Всі наші думки, істинні чи хибні, залежать від умов, що можуть змінитися, але вони ніяк не впливають на достовірність науки. Незрозуміло, чому обумовлений спосіб мислення має впливати на істинність судження? [12, с. 141].

Латур відкритим текстом б'є тривогу: філософи науки (і він в тому числі), у спробах реалізувати критичну настанову щодо фактів науки і популяризувати її, дійшли до класичних кантівських антиномій емпіричного суб'єкта, коли в буденному (та почасти і в науковому(!)) однаково прийнятними виявляються суперечливі тези.

За словами Латура, небезпеку вже становить не надлишкова довіра до ідеологічних аргументів, що маскуються під факти, а саме надмірна недовіра до справжніх фактів, замаскованих під ідеологічні упередження, фактів, які підміняються обумовленими інтерпретаціями³. Ця обумовленість, на його думку, зумовлена тільки вподобаннями, що вибірково перетворюють факти на фетиші. Критика з позицій фетишів перетворюється на позиційну війну.

Весь невигадивий трюк, завдяки якому можлива така критика (в брудний ломбард якої ми не закладемо свої цінності), полягає у відсутності перетину між двома сукупностями об'єктів — тими, що знаходяться в позиції факту, і тими, що є в позиції фетищу. Ось чому можна одночасно, не відчуваючи ніякого протиріччя бути:

³Латур показує це на прикладі ставлення політиків та науковців до проблеми глобального потепління.

- (1) антифетишистом щодо всього, у що ви не вірите — в основному щодо релігії, поп-культури, мистецтва, політики і т.п.;
- (2) нерозкайним позитивістом щодо всіх дисциплін, у які ви вірите, — соціології, економіки, теорій змови, генетики, еволюційної психології, семіотики — просто виберіть свою улюблену;
- (3) абсолютно здоровим непохитним реалістом щодо того, що вам дійсно важливо — і, звичайно, це може бути критицизм сам по собі, але також і живопис, спостереження за птахами, Шекспір, бабуїни, протейни і т.п. [4].

Свого часу Горкгаймер, розглядаючи подібну ситуацію в соціальному вимірі, констатував «кризу розуму», яка, на його думку, полягає в тому, що прийнятність ідеалів, критерії наших вчинків і переконань, керівні принципи етики й політики ставляться в залежність від факторів, ніяк не пов'язаних з розумом. Таким чином, мислення виявляється неспроможним допомогти у визначенні переваги однієї мети над іншою, а розум самоусувається від обґрунтування доцільності, моральності чи адекватності цілей, які починають розглядатися як предмети особистого смаку чи вибору (див.: [10, с. 13]). Суб'єктивний розум, пише Горкгаймер, може дійти згоди з чим завгодно: він однаково успішно служить і супротивникам, і захисникам традиційних цінностей гуманізму, він обслуговує як ідеологію прибутку і реакції, так і ідеологію прогресу і революції (див.: [10, с. 32]).

Примітно, що Макс Горкгаймер питання універсальності критики в суспільній сфері підняв набагато раніше, аніж Латур. Горкгаймерова критика суспільства спрямована саме на спосіб вироблення критеріїв оцінки, якими в умовах сучасної демократизації викривлено постають загальноприйнятність, поширеність, популярність.

Горкгаймер говорить, що принцип більшості в формі ходячих істин з будь-якого предмету, став суверенною силою, яку мислення покликане обслуговувати. Принцип більшості — це новий Бог, але не в тому сенсі, в якому його розуміли вісники великих революцій, тобто як силу опору панівній несправедливості, але як опір всьому, що не схильне до конформізму. І чим сильніше маніпулювання, тим сильніше більшість постає як арбітр культурного життя. Відпадиння людських інтересів від ідеї об'єктивної істини позначається не тільки на провідних поняттях моралі і політики — таких, як свобода, рівність або справедливість, але також на конкретних цілях кожної людини (див.: [10, с. 38]).

З огляду на тривожність щодо універсальності критицизму, виникає необхідність так званої «критики критики», тобто критики, спрямованої на перегляд власних підстав з метою визначення своєї можли-

вості. Фактично, це необхідність відповіді на питання кантіанського штабу: «Як можлива критика?».

3. Критика як обмеження і обмеження критики

Найяскравішим прикладом обмежувальної критики у філософському дискурсі є критична настанова Канта. Його «пробудження від догматичного сну» повною мірою свідчить про перехід від розуміння догматичної даності об'єктів у повному і безпосередньо доступному вигляді до розуміння наявності прихованого способу їхнього буття, не доступному людському емпіричному розуму. Кант виходить з того, що у світлі нашого дослідження, ми вже можемо назвати «критичною настановою», тобто, він спирається на ідею, що не все лежить на поверхні, що безпосередня даність, доступні нам прояви об'єктів, процесів, явищ, подій, не дають відкритого розуміння їх сутності. Кант іде далі, він вбачає в цьому закономірний наслідок: претензії нашого розуму на пізнання обмежені і треба прояснити ці межі. Таким чином, Кант бере на себе задачу подвійної критики: (1) показати, чому і як завжди існує «прихованість», що обмежує людське пізнання і (2) які ці обмеження і як вони існують. У спробах розв'язати ці задачі Кант виходить з єдино можливого для нього методу трансцендентального аналізу — експлікації можливостей розумом засобами самого розуму.

[Розум] знову взявся за найважче зі своїх занять — за самопізнання і заснував би суд, який би підтвердив справедливим вимоги розуму, а з іншого боку, був би в змозі усунути всі необгрунтовані домагання — не шляхом владного рішення, а спираючись на вічні і незмінні закони самого розуму. Такий суд є не що інше, як критика самого чистого розуму [3, с. 11 АХІІ].

Кантівська критика протиставляється ним догматиці як претензії на очевидність, остаточність, фінальну даність, що в латурівському сенсі можна було б назвати певним фетишизмом. При цьому, вказуючи на обмеженість пізнання емпіричного суб'єкта, Кант прихильно ставиться до фундаментальності точних і природничих наук, але не за рахунок того, що вони спираються на безсумнівності, а внаслідок їхньої доступності критиці, відкритості їхнього методу і вихідних принципів. Користуючись догматичним методом (у сенсі настанови надавати строгі доведення з правильних апіорних принципів), наука не може собі дозволити догматизм, що полягає у прийнятті понять і методів, якими розум традиційно і давно користується, без розкриття їхнього походження і способу, яким розум до них дійшов, і, як

наслідок, не дійшовши до висновку щодо правомірності їхнього використання (див.: [3, с. 34 ВXXXVI]).

Кант переносить свій критичний погляд на людину і суспільство загалом, вказуючи, що саме ці царини найбільш стійкі до критики, але якраз за рахунок цього найбільше потребують її. Кант говорить про стійкість до критики в сенсі догматичності, але в цьому ж сенсі — здатності до творення і прийняття фетишів як безумовностей — Латур говорить про «гіперкритицизм» суспільної сфери. В свою чергу Кант надмірну скептичність не вважає проявом критики, яка для нього постає вищим щаблем розвитку розуму, аніж скепсис. Тому в суспільній царині Кант говорить про необхідність критики, що виходить з трансцендентальних передумов, а не з емпіричних.

Наше століття є справжнім століттям критики, якій мало би підпорядковуватися все. Релігія на основі своєї святості і законодавство на основі його величі хочуть поставити себе поза цією критикою. Однак в такому випадку вони справедливо викликають підозру і втрачають право на щире повагу, яка надається розумом тільки тому, що може встояти перед його вільним і відкритим дослідженням [3, с. 11, примітка].

За Кантом, функція критики полягає в очищенні нашого розуму і звільненні його від помилок. Навпаки, догматичне застосування розуму без критики породжує необґрунтовані твердження, яким можна протиставити тільки так само необґрунтовані твердження, що зрештою приводить до скептицизму. Це однаково притаманно філософам, історикам і суддям, які, не спираючись на критичну настанову, розглядають, аналізують чи розвивають необґрунтовані твердження інших, виходячи зі своїх власних, так само необґрунтованих тверджень (див.: [3, с. 57 В27]).

Некритично налаштований розум може відстоювати свої твердження і претензії тільки за допомогою суперечки й війни, оскільки здійснює свою діяльність на вузько емпіричному рівні, представленому частковими необґрунтованими позиціями. Критика, спираючись не на догматичні твердження, а на основні правила самого розуму, породжує правовий стан, при якому зіткнення позицій реалізується у вигляді процесу. У некритичному⁴ стані край суперечці кладе перемога,

⁴Кант називає цей стан «природним» [3, с. 553 В780]. Ці та інші порівняння в роботах Канта свідчать про те, що він вважає критику рушієм і процесом розвитку розуму. При перенесенні протиставлення догматичного і критичного розуму в суспільну площину, якою Кант неабияк опікувався, він отримує аналогічне протиставлення природного та правового стану людства.

за якою здебільшого слідує лише неміцний мир, вимушено встановлений «зверху» за допомогою більш авторитетної вказівки; в правовому ж стані процес закінчується обґрунтованим вироком, який, проникаючи в саме джерело суперечки на рівні розуму, має забезпечити вічний мир (див.: [3, с. 553 В780]).

Розум у своєму емпіричному застосуванні не потребує критики, тому що його основоположні поняття і методи постійно перевіряються критерієм досвіду. Але там, де досвід або чисте споглядання не тримають розум в рамках, у тій царині, де відбувається застосування розуму до трансцендентального, понятійного, абстрактного (релігія, етика, право тощо), розум вкрай потребує приборкування його схильності до розширення за вузькі межі можливого досвіду і утримання його від крайнощів і помилок. Вся кантівська філософія чистого розуму має справу тільки з цією «негативною користю» – обмеженням претензій розуму на його безпомилковість, остаточність (див.: [3, с. 526-527 В739]). Розум не може обмежувати критику щодо себе, не наносючи шкоди самому собі. На свободі критики розуму ґрунтується існування самого розуму.

Кант розглядає критичний розум як етап розвитку чистого розуму. Перший крок – дитячий вік розвитку чистого розуму – це догматизм. Другий крок – школа емпіричного досвіду, що формує обачність судження, – це скептицизм. Однак, – пише Кант, – необхідний ще третій крок, можливий лише для цілком зрілої здатності судження, в основі якої лежать тверді і випробувані з точки зору їх загальності максими; цей крок полягає у тому, що не фактам розуму, а самому розуму дається оцінка з точки зору всієї його спроможності і придатності до чистих апіорних знань. Це не цензура, а критика розуму, за допомогою якої не тільки наводяться, але доводяться на основі принципів не тільки обмеження, а певні границі розуму [3, с. 559 В789].

Таким чином, кантівська критика відповідає на питання, поставлені на початку даного розділу таким чином:

(1) «прихованість», що обмежує людське пізнання, існує в силу наявності розділення емпіричного і трансцендентального пізнання і це є наслідком розвитку критичної здатності розуму;

(2) обмеження людського знання існують у вигляді границь знання: в емпіричному пізнанні вони діагностуються антиноміями, а в трансцендентальному – умовами існування самого розуму.

Спробуємо перефразувати декартівську тезу і поглибити її в дусі Канта: «Я мислю, отже я мислю саме так», тобто я мислю лише в рамках свого розуму.

Висновки

Розповсюджене негативне розуміння критики як вказівки на недоліки підлягає критиці в тому сенсі, що потребує прояснення сутності критики і явної експлікації шляхів її здійснення. А саме: в основі будь-якої критики лежить уявлення про наявність розділення явного і прихованого, але шляхи, якими здійснюється прояснення прихованого, є різними. Критика, спрямована на викриття недоліків, має на меті не догматичну вказівку-констатацію некомпетентності, неспроможності, недостатності, а порівняння суцього з належним, з явним наведенням критеріїв та, більш того, з обґрунтуванням адекватності наведених критеріїв.

Критика передбачає відсторонення і певну експертність як вихід за межі критикованого явища. Експертом критики може вважатися тільки суб'єкт, який має обґрунтовані критерії і методи оцінки критикованого явища. Невідсторонений нетрансцендований суб'єкт, що знаходиться в межах самого критикованого явища, здатний діяти лише на догматичному рівні, й тоді критика перетворюється на зіткнення позицій, суперечку, війну.

Загалом, можна говорити про наявність двох рівнів розгляду критики: емпіричний і трансцендентальний. Саме завдяки цьому розрізненню існують відмінності у вживанні слова «критика» для позначення нею будь-якої оціночної діяльності чи суперечки та його вживання для позначення процесу діагностування підґрунть і критеріїв. На нашу думку, критика можлива лише з залученням трансцендентального рівня, на якому розглядаються належні, апріорні, безумовні границі розуму. Здається, що такий підхід віддає вихолощеним кантівським ригоризмом, але ми не пропонуємо йти беконівським «шляхом павука» у цьому сенсі. Трансценденталізм, застосований до критики, дозволяє обмежити її універсальність границями розуму, що вирішує проблему, поставлену Латуром щодо повальності критицизму. Саме такі границі в кантівському смислі є апріорними і аналітичними, а тому можуть слугувати необхідним підґрунтям і для основ розумних суджень, і для їхніх методів. Їхня трансцендентальна дедукція за допомогою фактів, подій, процесів і явищ емпіричного світу надає можливість критичної оцінки і вона є необхідною передумовою критики. Якщо оціночна діяльність здійснюється лише на емпіричному рівні — вона не є критичною. За Кантом, скепсис — лише сходи́нка до критики.

Ідея критичного мислення, відтак, потребує значного переосмислення в залежності від поняття критики, яке кладеться в його основу.

Оцінюючи наявний стан критицизму в суспільстві, можна констатувати, що за кантівськими періодами становлення розуму ми якраз знаходимося на стадії скептицизму. Саме по собі це не може оцінюватися як негативне явище, але скептицизм у будь-якому випадку має стати сходинкою до становлення критики з залученням її трансцендентальних підґрунть.

Література

- [1] *Аристотель*. Риторика // Античные риторики. — Москва: Изд. Московского университета, 1978. — С. 15-166.
- [2] *Егоров А.Б.* Кризисы в истории Рима (события и проблемы) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Сборник статей к 80-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. — Санкт-Петербург, 2013. — Вып. 12. — С. 346-365.
- [3] *Кант И.* Критика чистого разума // Иммануил Кант. Собр. соч. в 8-ми т. — Москва: Чоро, 1994. — Т. 3.
- [4] *Латур Б.* Почему выдохлась критика? От реалий фактических к реалиям дискуссионным [Электронный ресурс] // Художественный журнал. — 2015. — № 93. — Режим доступа: <http://moscowartmagazine.com/issue/2/article/7>
- [5] *Рикер П.* Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. — Москва: Академический Проект, 2008.
- [6] *Фрагменты* ранних греческих философов (Часть I). От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / Сост. Лебедев А.В. — Москва: Наука, 1989.
- [7] *Франко І.Я.* Із секретів поетичної творчості [Електронний ресурс] // Літературно-науковий вісник, 1898. — Режим доступу: http://ukrlit.org/franko_ivan_yakovych/iz_sekretiv_poetychnoi_tvorchosti
- [8] *Хабермас Ю.* До реконструкції історичного матеріалізму. IV. Легітимація. 10. Що означає сьогодні «криза»? // Філософія освіти. Philosophy of Education. — 2017. — 21(2). — С. 6-28. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2017-21-2-6-28>

- [9] *Халперн Д.* Психология критического мышления. — Санкт-Петербург: Питер, 2000.
- [10] *Хоркхаймер М.* Затмение разума. К критике инструментального разума. — Москва: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2011.
- [11] *Butler J.* What is critique? An essay on Foucault's virtue // The political: Blackwell readings in continental philosophy. — Malden, Mass: Blackwell Publishers, 2002. — P. 212-226.
- [12] *Horkheimer M.* Between Philosophy and Social Science. — Cambridge: MIT Press, 1993. — P. 19-22.
- [13] *Lipman M.* Critical thinking — What can it be? // Educational Leadership. — 1988. — Vol. 46(1). — P. 38-43.
- [14] *Popper K.R.* The Myth of the Framework // Essays in Honour of Paul Arthur Schilpp. The Abdication of Philosophy: Philosophy and Public Good. — La Salle, Illinois: Open Court, 1976. — P. 23-48.
- [15] *Williams R.* Criticism // Keywords. A vocabulary of culture and society. — New York: Oxford University Press, 1983. — P. 84-87.

References

- [1] *Aristotel.* Ritorika // Antichnye ritoriki. — Moskva: Izd. Moskovskogo universiteta, 1978. — S. 15-166.
- [2] *Egorov A.B.* Krizisy v istorii Rima (sobytiya i problemy) // Mnemon. Issledovaniya i publikacii po istorii antichnogo mira. Sbornik statej k 80-letiyu so dnya rozhdeniya prof. E.D. Frolova. — Sankt-Peterburg, 2013. — Vyp. 12. — S. 346-365.
- [3] *Kant I.* Kritika chistogo razuma // Immanuel Kant. Sobr. soch. v 8-mi t. — Moskva: Choro, 1994. — T. 3.
- [4] *Latur B.* Pochemu vydohlas kritika? Ot realij fakticheskikh k realiyam diskussionnym [Elektronnij resurs] // Hudozhestvennyj zhurnal. — 2015. — №93. — Rezhim dostupu: <http://moscowartmagazine.com/issue/2/article/7>

- [5] *Riker P.* Konflikt interpretacij. Oчерki o germenевtike. — Moskva : Akademicheskij Proekt, 2008.
- [6] *Fragmenty rannih grecheskih filosofov* (Chast I). Ot epicheskikh teokosmogonij do vozniknoveniya atomistiki / Sost. Lebedev A.V. — Moskva : Nauka, 1989.
- [7] *Franko I.Ia.* Iz sekretiv poetychnoi tvorchosti [Elektronnyi resurs] // Literaturno-naukovi visnyk, 1898. — Rezhym dostupu: http://ukrlit.org/franko_ivan_yakovych/iz_sekretiv_poetychnoi_tvorchosti
- [8] *Khabermas Yu.* Do rekonstruktsii istorychnoho materializmu. IV. Lehytymatsiia. 10. Shcho oznachaie sohodni «kryza»? // Filosofiia osvity. Philosophy of Education. — 2017. — 21(2). — S. 6-28. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2017-21-2-6-28>
- [9] *Halpern D.* Psihologiya kriticheskogo myshleniya. — Sankt-Petereburg : Piter, 2000.
- [10] *Horkhajmer M.* Zatmenie razuma. K kritike instrumentalnogo razuma. — Moskva : Kanon+; ROOI «Reabilitaciya», 2011.
- [11] *Butler J.* What is critique? An essay on Foucault's virtue // The political: Blackwell readings in continental philosophy. — Malden, Mass : Blackwell Publishers, 2002. — P. 212-226.
- [12] *Horkheimer M.* Between Philosophy and Social Science. — Cambridge : MIT Press, 1993. — P. 19-22.
- [13] *Lipman M.* Critical thinking — What can it be? // Educational Leadership. — 1988. — Vol. 46(1). — P. 38-43.
- [14] *Popper K.R.* The Myth of the Framework // Essays in Honour of Paul Arthur Schillp. The Abdication of Philosophy: Philosophy and Public Good. — La Salle, Illinois : Open Court, 1976. — P. 23-48.
- [15] *Williams R.* Criticism // Keywords. A vocabulary of culture and society. — New York : Oxford University Press, 1983. — P. 84-87.

Козаченко Надія Павлівна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Kozachenko Nadiia

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0003-2358-9076>n.p.kozachenko@gmail.com[10.31812/apd.v0i20.3682](https://doi.org/10.31812/apd.v0i20.3682)